

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 930.1:94(477.54)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-44-134-141>

Юрій Скрипниченко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
аспірант (Україна)

e-mail: skripnecenkourij@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-4159-9259>

ResearcherID Web of Science: HZM-5489-2023.

Українські оstarбайтери в роки Другої світової війни очима Марії Сосновської

Анотація. Метою статті є дослідження на конкретному прикладі – спогадах Марії Іллівни (Ткач) Сосновської, проблематики примусової праці оstarбайтерів з України на підприємствах Третього райху під час Другої світової війни. Слід показати важливість спогадів східних робітників та їх актуальність для вивчення особливостей переїзду до Німеччини із Північно-Східної України та умов їх проживання, та праці. **Методологія дослідження** передбачає застосування методу реконструкції для зображення подій і обставин певної історичної реальності на основі свідчень учасників та наукового моделювання. У ході дослідження використовувались проблемно-хронологічний, логічний методи, метод історіографічного аналізу. **Наукова новизна.** До наукового обігу вводиться нове джерело – спогади Марії Іллівни (Ткач) Сосновської. Використовуючи їх, автор дослідження розкриває нові сторінки історії оstarбайтерів, примусово вигнаних до Німеччини. Наукова розвідка основана на матеріалах спогадів Марії Сосновської, яку примусово переселили до Німеччини після окупації східної і центральної України у 1942 році. **Висновки.** На основі спогадів оstarбайтерки встановлено, що трудова експлуатація примусово вивезених на роботи до Третього райху характеризувалась наступними рисами: сувора регламентація робочого дня; заборона з будь-яких причин залишати робоче місце; визначений установою праці раціон харчування; низька, неврегульована система оплати праці; відсутність відпусток та вихідних днів; незадовільні умови праці; продумана система покарань за невиконання та неналежне виконання трудових обов'язків. Конкретні умови праці і проживання працівників залежали від того, в яке місто та на яке підприємство вони потрапляли: на виробниче підприємство із важкими умовами праці та побуту; до сільськогосподарського підприємства, де було краще забезпечення харчування робітників а також від ставлення окремих німецьких господарів і простих німців.

Ключові слова: оstarбайтери, примусова праця, спогади, східні робітники, Третій райх, усна історія.

Постановка проблеми. У ХХІ ст., незважаючи на розвиток науки, техніки, комп'ютерних технологій, актуальною залишається, як і вісімдесят років тому, проблема війни і миру. Сьогодні у різних регіонах земної кулі кожен день продовжуються військові конфлікти, які негативним чином впливають на повсякденне життя людей, руйнують долі. Особливо трагічною сторінкою сучасної історії стає російсько-українська війна, яка розпочалась 24 лютого 2022 р. Найстрашнішою у ХХ ст. була німецько-радянська війна (1941–1945 рр.) як складова частина Другої світової війни. У період з червня 1941 р. до кінця жовтня 1944 р. територія України стала ареною бойових дій військових підрозділів нацистської Німеччини і Радянського Союзу. Під час будь-якого військового конфлікту страждань та втрат зазнає цивільне населення захоплених ворогом територій. Не оминула доля й населення Української РСР. Частина цивільного населення з різних причин залишилась в Україні та забезпечувала німецьку армію на окупованих територіях. Іншу частину мешканців окупованих регіонів примусово переселяли до Німеччини для роботи на підприємствах Третього райху, через дефіцит місцевої робочої сили. Нацистські чиновники вживали щодо таких груп цивільних робітників термін «оstarбайтер». Згідно з даними Інституту історії Національної академії наук України за період Другої світової війни оstarбайтери налічували 2 775 000 осіб (Пастушенко & Першина, 2010). Вивчення історії оstarбайтерів активізувалось вже у незалежній Україні. Важливим кроком для її розвитку став вихід у світ постанови Кабінету Міністрів України № 453 від 16 червня 1993 р., яка узаконила створення Українського національного Фонду «Взаєморозуміння і примирення». У 1994 р. розпочало роботу Харківське відділення Фонду щодо пошуку людей, які були вивезені нацистами на територію Третього райху. Результати спілкування з колишніми оstarбайтерами

поповнили історичні джерела з вивчення означеного питання усними спогадами про перебування на роботах у Німеччині. Спогади є важливим масивом інформації для історика.

Аналіз джерел та останніх досліджень. У сучасній історичній науці чимало наукових праць, автори яких досліджували повсякденне життя цивільного населення під час перебування німецьких військ на території України. Ретельно вивчати проблеми оstarбайтерів за часів незалежної України розпочав О. В. Потильчак (Потильчак, 1998; 2011). У своїх наукових працях сучасні історики достатньо уваги приділили політиці німецької влади щодо залучення трудових ресурсів окупованих територій до примусової праці (Айкель, 2005; Гальчак, 2004, 2009; Коваль, 2000; Грінченко, 2012; Меляков, 2002; Мюллер, 1974). Р. І. Пилявець дослідив особливості правового та соціального статусу оstarбайтерів (Пилявець, 2012). Декілька наукових розвідок присвячені вивченню листів оstarбайтерів як важливого історичного джерела дослідження зазначеної проблеми (Чиркова, 1999; Пастушенко, 2002). Усні історії оstarбайтерів вивчала Г. Г. Грінченко (Грінченко, 2003). Особливої уваги потребує збірка «Невигадане. Усні історії оstarбайтерів» (Грінченко, 2004), в якій на основі методу усної історії відтворюються долі примусових робітників Харківщини в період Другої світової війни. За змістом спогади окреслюють неоднозначність становища східних робітників у Третьюму райху. Колишні оstarбайтери підкреслюють складність переживань як внутрішніх, пов'язаних із перебуванням у статусі фактичних полонених або рабів у чужій країні, так і зовнішніх, пов'язаних із умовами проживання та праці, які, до речі, більшість респондентів визнає задовільними. Як основне історичне джерело цього дослідження використовувались спогади громадянки Марії Сосновської (Скрипниченко, 2021).

Мета статті. Дослідити політику німецької влади щодо залучення цивільного населення українських територій до праці в Німеччині, через вивчення воєнної та післявоєнної долі громадянки Марії Сосновської.

Виклад основного матеріалу. Десятки тисяч молодих здорових людей в період Другої світової війни вигнали з Української РСР працювати до Німеччини представники окупаційної влади в нелюдські умови життя. Перші оstarбайтери виїхали з Харкова до Німеччини 18 січня 1942 р. і до визволення Харківщини не припинявся туди потік ешелонів із східними робітниками.

На початку ХХІ століття багато із колишніх оstarбайтерів померли, але спогади, залишені мертвими або тими, хто ще живе на світі, є цінним історичним джерелом. Вони розкривають білі плями української історії, ретельно заховані і в архівах, і в людській пам'яті. Характерним прикладом усної історії оstarбайтерів є спогади Марії Сосновської.

Свою розповідь Марія Сосновська починає хронологічно із початку німецько-радянської війни. Причому респондентом відмічається, що не лише встановлення німецького панування, але й сам початок війни та масовий призов до Червоної армії чоловічого населення, мав великий стресовий ефект: *«Як це було страшно. Всі люди плакали. А через два тижні всіх мужиків, це батьків наших та молодих хлопців яким було уже по 18 років, позабирали на війну. Остались самі старики, жінки та діти. До грудня уже і в нас німці, і давай свої порядки наводити. Організували свою комендатуру і уже їх були права та порядки»* (Скрипниченко, 2021, с. 1). Означене зображує залежність місцевого населення від обставин, що склались через окупацію території України Третім райхом, підпорядкування новоствореному німецькому законодавству, яке регулювало становище населення на окупованих територіях. Крім того, звідси можна визначити, що німецьке командування втілювало в життя заздалегідь розроблений та чітко сформульований план щодо управління окупованими територіями: створило власні органи влади та нагляду за місцевим населенням.

Марія Сосновська наводить важливу інформацію щодо зборів потенційних оstarбайтерів до Німеччини, їх вікових обмежень. Політика вивезення молоді з окупованих Німеччиною територій була частиною плану «Ост», сутність якого полягала у звільненні східних земель від місцевого населення з метою розширення життєвого простору арійців. Політика щодо оstarбайтерів передбачала поступове переселення працездатного населення Української РСР до Німеччини відповідно до вимог виробництва. *«Почався 1942 рік. Почали забирати хто подоросліше з дівчат до Німеччини. Але я ще була дома. А всередині 1943 року почали забирати до Німеччини дівчат таких як і я по роках... Всю молодь забрали із села»* (Скрипниченко, 2021, с. 2). Процес підготовки до переселення та сам переїзд був організованим та ретельно продуманим. Марія Сосновська в подробицях описує збір та початок довгого шляху молоді Харківщини до Німеччини: *«У повістках було указано з'явиться до комендатури на 9 годину ранку, при собі мати їжі на три дні... Біля комендатури нас по списку перевірили чи ми всі. Йшли ми вузькою, але довгою колоною, а по обох боках йшли німці із собаками та автоматами»* (Скрипниченко, 2021, с. 2). Відмічається, що німецька влада суворо карала за неприбуття за повісткою, ретельно та результативно проводила заходи щодо пошуку тих, хто ховався: *«Були і такі що ховались, але їх находили, били і все одно приводили туди»* (Скрипниченко, 2021, с. 2). Завдяки спогадам Марії Сосновської довідуємось про маршрут, яким

українську молодь вивозили з Харківщини до Польщі із Сумської області, та умови перебування оstarбайтерів під час ночівель: *«Йшли ми 20 км до Сум... На ніч нас помістили у розбитій школі... На ранок повели до вокзалу, там уже стояли товарні вагони... І так нас привезли аж у Польщу, м. Перемишль»* (Скрипниченко, 2021, с. 2). По всій території Української РСР загарбники створювали спеціальні табори для проходження медичного огляду. Німці завдяки своїй природній скрупульозності ретельно слідкували за дотриманням серед вигнанців з Української РСР санітарно-гігієнічних умов. Важливим є розповідь Марії Сосновської про медико-санітарні заходи, котрі застосовувались до українського населення: *«...нас вивантажили і погнали у солдатські казарми. А вранці нас усіх погнали у баню. У бані стояли великі бочки з тирсою. Після бані зразу перевіряла нас медична комісія. Провіряли від вошей і провіряли всі органи»* (Скрипниченко, 2021, с. 3). Означене вказує, що німці передусім не бажали погіршення епідеміологічної ситуації у Третьому райху, а піклувались про стан здоров'я оstarбайтерів. Вивчаючи стан здоров'я вигнаного контингенту в ході численних медичних оглядів, представники окупаційної влади використовували відомості про здоров'я оstarбайтерів у власних інтересах для визначення рівня працездатності переселенців та місця роботи, на які вони можуть бути направлені.

Німці застосовували на практиці карантинні табори. Подібні установи у великій кількості знаходились на кордоні з Німеччиною. У спогадах Марії Сосновської перебування у подібному таборі займає окреме місце. Описуючи своє перебування у такому закладі, вона звертає увагу на вигляд табору: *«Табір був обнесений колючим дротом, дерев'яні бараки»* (Скрипниченко, 2021, с. 3). Паралельно оstarбайтерка розповідає про напівгольне життя: *«Тут уже вперше, після домієки, нам дали їсти по 0,200 гр. хліба і мисочку баланди (бруква і капуста). Тут нам знову зробили медичну перевірку. Погнали у баню, милися душовим милом і йшли на перевірку, хто не домився – вертали назад у баню. Гонили вошей, одержу клали в камеру. Робили дезінфекцію від вошей»* (Скрипниченко, 2021, с. 3). Як бачимо, німецьке командування дуже хвилювало питання медико-санітарного контролю над переселенцями. Водночас наведений вище уривок свідчить про скудне харчування оstarбайтерів у таборах для переміщених осіб, що, до речі, не покращувало стан здоров'я молоді.

Радянські робітники переважно використовувалися як підручна робоча сила на металургійних підприємствах, на фізично тяжкій і брудній роботі та на підприємствах переробної й машинобудівної промисловості (Грінченко, 2009, с. 4).

Східні робітники розміщувалися нацистськими військами так, щоб оstarбайтери не мали жодної можливості спілкуватися з місцевим німецьким населенням. Таку роль часто відігравала атрибутика, як-то: колючий дріт, високі стіни.

Важливим організаційним заходом для німецького командування було розподілення східних робітників за містами та підприємствами. Складовою цього заходу стало створення додаткових документів на кожного робітника: *«... нас повезли у м. Росток. За містом був розподільний пункт. На кожну з нас робився документ, на який ми ставили відпечатки пальців, і чіпляли на шнурку через шию дощечку з надписом адреси господаря чи бауера, який же прийде за своїм «товаром» дівчатами».* (Скрипниченко, 2021, с. 4). З цього можна констатувати, що у Третьому райху існувала система запитів на робочу силу з окупованих територій, котра мала чіткий облік.

Використання оstarбайтерів на сільськогосподарських роботах мало свої особливості. Передусім вони були пов'язані зі специфікою сільськогосподарського виробництва. Сутність робіт полягала в інтенсивній і важкій фізичній праці, яка часто не обмежувалась робочим часом. Також праця оstarбайтерів у сільському господарстві залежала від пори року. Як правило, німецькі робітники отримували свою зарплату натурою. Існувала також складна система перерахунків, яка приблизно відповідала таблицям заробітної плати в промисловості. Тому повідомлень про зарплату оstarбайтерам-сільськогосподарським робітникам не траплялося. Вважалося, що вони за свою працю отримують харчі та житло. Проте згодом господарі почали видавати своїм робітникам кишенькові гроші на свій розсуд. Харчування та матеріальне забезпечення наймитів повністю покладалося на господаря. У невеликих фермерських господарствах оstarбайтерів те, що й господарі. У великих землевласників для робітників готували окремо. Не існувало такого чіткого поділу між умовами праці німецького, французького робітника чи оstarбайтера, часто зустрічаються свідчення очевидців, що господар працював нарівні зі своїм наймитом-іноземцем. Вільний час, як правило, надавався раз на тиждень, у неділю, від 3 до 6 годин. У перших розпорядженнях про оstarбайтерів на початку 1942 р. радянських робітників дозволялося використовувати тільки у великих сільськогосподарських маєтках і невеликими групами до 20 осіб, селити їх рекомендували в окремих таборах. Із квітня 1942 р. під тиском загальноекономічних обставин дозволено використовувати оstarбайтерів індивідуально в родинях німецьких фермерів. З цього часу законотворчість нацистських керівників у галузі сільського господарства зосереджувалася на регулюванні й контролі відносин

між господарем-німцем та наймитом-остарбайтером. Близький контакт із працедавцем давав можливість або зав'язати більш дружні стосунки, що також позитивно впливало на умови праці, утримання й загальну атмосферу утримання остарбайтера, або зазнавати більш жорсткого персоніфікованого визиску (Грінченко, 2009, с. 34–35).

Марія Сосновська потрапила на роботу до німецького господаря. Жінка наводить опис важких та нелюдських умов праці під час роботи у нього. Часто жінок заставляли виконувати чоловічу роботу. Марія згадує про розбивання великих шматків вугілля: *«нас помістили у кімнату, де нас уже стало 13 дівчат... Робили ми на польових роботах. Збирали коноплю, картоплю, буряки, капусту і т. д. Заставляли нас і бити великі грудки вугілля. Добре пам'ятаю, коли я розбивала, то гострий кусок відбився і вдарив мені в обличчя. Розбив дуже губу, хлинула кров. Мені спинили кров, та заклеювали рану і заклеїли і рот»* (Скрипниченко, 2021, с. 4). Як бачимо, господарі залучали східних робітниць переважно до сільськогосподарських робіт. Часто жінки виконували роботи, до яких не були фізично готові. Умови праці відзначались ненормованим характером і великою тяжкістю. Працювали від 8 до 12 годин на добу, практично увесь світловий день. Що стосується умов проживання, то як розповідає Марія Сосновська: *«На день давали 0,250 гр. хліба і все, ніякої їжі більш не давали, а в кінці тижня по 0,100 гр. маргарину. Одяг на нас був ще той, що ми приїхали з дому. Уже і обувачка наша порвалася – ходили босяком»* (Скрипниченко, 2021, с. 4). Себто умови праці та проживання у невеликих німецьких господарів були тяжкими, ненормованими, а її організація була на низькому рівні. Господар не переймався питанням щодо забезпечення робітників новим одягом та взуттям у своїх робітників.

Після роботи у господаря Марія Сосновська була знов переміщена до табору для остарбайтерів та розподілена на авіаційний завод (АЕГ), де вона уперше отримала індивідуальну форму із написом «OST» (остарбайтер) у блакитному прямокутнику. Такий знак запропонував для східних робітників один із чиновників РСХА Б. Баатц, для вихідців із Рейхскомісаріату Україна. Працівники з окупованих Третім райхом країн (поляки, французи, італійців, серби і т. д.) таких символів на одязі не мали. У своїх спогадах Марія Сосновська наводить важливу інформацію про умови роботи на великому німецькому авіаційному заводі: *«Робочий день починався з 7-ої ранку до 17 вечора. Запізнитися на роботу не можна було. Бо пропускали по годинниковій карточці, де показували часи, коли прийшла на роботу на завод. Мені не казали як називається моя робота, що я виробляла. А як на мій погляд, то я розумію, що виробляла якісь електроприлади для літаків. Після нас кожна роботу перевіряв майстер-німець. І якщо робота виконана неправильно, то залишали на ніч переробляти, замикали на заводі голодних до ранку. А вранці знову працюємо заново. Завод був шестиповерховий, працювало 5 тисяч робітників»* (Скрипниченко, 2021, с. 5). Як бачимо, умови праці на заводі сильно відрізнялись від умов роботи у сільському господарстві. Для працівників встановлювався жорсткий режим роботи, який при будь-яких обставинах не можна було порушувати. Як правило, робочий день тривав 12–14 годин. На робочому місці для остарбайтера чітко визначалась трудова функція, проте сутність трудового процесу повністю не розкривалась для того, щоб працівники не знали, в якому виробництві вони беруть участь. Водночас здійснювався технологічний контроль за їх діяльністю. Видається, що пов'язано це не з необхідністю додержання норм трудового законодавства та стандартів охорони праці, а зі складністю виробничих процесів на авіаційному заводі, що передбачали сувору організацію для вироблення якісної продукції, котру вимагало німецьке військове командування.

У джерелі розкриваються проблеми оплати праці, які виникали в остарбайтерів. Зазначимо, що 20 січня 1942 р. введено податок на остарбайтерів, який підприємство або господар вираховували із заробітної платні. З 9 лютого 1942 р. вийшов наказ про вираховування 1,5 райхсмарки в день на харчування із зарплати робітників. Узаконювало німецьке законодавство питання про страхування остарбайтерів. Воно зафіксовано указом міністра праці від 4 березня 1942 р. Вводилась оплата в 4 райхсмарки щомісячно підприємцем за кожного робітника (Грінченко, 2009, с. 26). Робітники на тиждень отримували на руки 1–5 райхсмарок. Сільськогосподарські робітники часто залишались без грошей. Факт мізерної оплати праці підтверджується розповіддю Марії Сосновської: *«За роботу, яку ми робили і в голоді, і в холоді давали на руки (платили) копійки, мізерна платня, що можна було купити одну пляшку ситра, або одного гарбуза, або два буряка»* (Скрипниченко, 2021, с. 5). Відповідно німців цікавила лише робота під час зміни, питання щодо відновлення працездатності остарбайтерів не було актуальним. Адже зі східного фронту постійно прибували нові й нові ешелони із поселеним населенням. Лише, коли почався суцільний наступ союзників на Третій райх у 1944 р., німці почали східних робітників годувати хлібом.

Умови проживання остарбайтерів передбачали перебування у багатомісних бараках (розділених на жіночу та чоловічу половини), мешканці яких постійно обшукувались німцями. Керівництво Третього Райху ретельно продумувало систему спостереження за східними

робітниками. Спеціальною комісією Головного управління імперської безпеки Німеччини 20 лютого 1942 р. була видана низка наказів, які узаконювали статус остарбайтерів. Однією із аспектів вирішення юридичної сторони перебування їх на території Німеччині стало узаконення та примушення німців на підприємствах та сільськогосподарських угіддях стежити за остарбайтерами. Звичайним явищем для остарбайтерів були побої. Публічне побиття стало методом покарання. Марія Сосновська зазначає: *«Якщо хтось із нас остарбайтерів не виконував їхнього приказу, то нас всіх по приказу вигнали всіх з бараків (була неділя), ми побачили таке. У хлопчачих бараках у одного хлопця знайшли пістолет і його вивели до всіх нас, щоб ми бачили. Його бездушно били різкою, він щосили кричав. Били до тих пір, що він замок, потім добивали ногами і кинувши його в машину, повезли»* (Скрипниченко, 2021, с. 5).

Додатковий ризик для остарбайтерів формували дії союзників, які все частіше атакували німецьку промисловість. Марія Сосновська із цього приводу вказує наступне: *«Під заводом було величезне бомбосховище з двома входами і виходами, де ховались усі. Одного разу, коли я і іншими такими ж була на роботі на заводі, а налетіли літаки бомбити все і всіх, і ми тікали у бомбосховище, а коли вернулись у табір, то по дорозі до табору бачили страшну картину. Все було розбомблено, порозривало водопровідні труби, вода залила всі вулиці і дороги. Брели по коліна у воді, трамвайні рейси порозривало, покрутило у бублики, груди каміння з будинків. У таборі побачили ще страшніше. Бомба влучила у бомбосховище, де були люди. Все було перемішане з тілами людей, з землею, з кров'ю. На кришах бараків, на дротах, на землі, лежали та висіли розірвані останки людських тіл. В цей час загинуло більше 50 чоловіків»* (Скрипниченко, 2021, с. 5).

Працівники табору грали на тваринних інстинктах полонених: страхові, бажанні жити. Вони створювали робітникам хронічні стресові ситуації, які негативно впливали на стан здоров'я остарбайтерів. *«І це так страшно, ми не знали куди бігти, де сховатися. Від такого жахливого, побаченого ми не могли спати. Увесь час плакали і думали коли це все скінчиться. На нас таких загнаних на чужину, німці дивилися зі злом»* (Скрипниченко, 2021, с. 5).

У спогадах Марія Сосновська підтверджує той факт, що остарбайтери знаходились на роботах не тільки в Німеччині, але й в інших країнах Європи. Жінка на початку 1945 р. була направлена на філію заводу до Польщі. *«Нас всіх і мене поїздом повезли в Польщу, в м. Бендзин. Привезли нас на завод. Це була філія того заводу, що в Берліні. Робила те саме і там. Жила у таборі в бараках. Тут стало спокійніше. Пробыла я тут три місяці. І вже пішли чутки, що наближається фронт, і видно німці нас схотіли нагодувати хлібом. Привезли машину хліба. Нас стояло дуже багато і дівчат, і хлопців з інших таборів. Ми стояли величезною натовпом, і всі протягли руки вгору за хлібом. Щоб усім хватило хліба, це неможливо. І тому німці з машини кидали хліб, кому попаде чи в руки, чи по голові, чи в обличчя, а мені попала хлібина (а вона була як брус) у лоб і сильно розбила, кров мені залила очі. Мені уже було не до хліба. Хлопець, француз упіймав хлібину і віддає мені. Нас хлібом і не годували, а болячку я собі заробила. Попала інфекція, наривало, я не бачила очима від цього»* (Скрипниченко, 2021, с. 5).

Цінною інформацією вважаємо відомості жінки про ставлення німців до остарбайтерів напередодні поразки Німеччини у німецько-радянській війні. Вони вже тікали і не знущалися над українськими робітниками. Отже, Марія Сосновська згадує у своїх мемуарах: *«На роботу ми уже не ходимо. Приблизився фронт. Уже ми бачимо радянські війська, по дорогах ідуть наші танки, зупиняються. Це було 7 травня 1945 року. Солдати заходять у табір. Розпитують, як нам жилося? Чим годували? Чи ображали? Нам об'явили, щоб ми готувались до виїзду на Батьківщину. За нами вже німці не слідували. Німеччина капітулювала. Кругом, на кришах, з вікон, з дверей були вивішені білі полотна, простирала, все було біле, все німці вивішували. Вони здались»* (Скрипниченко, 2021, с. 6).

Марія Сосновська, як і багато хто з остарбайтерів, пробули у Третьому райху аж до самого завершення німецько-радянської війни, коли до німецьких міст увійшли війська союзників та почалась евакуація радянських примусових робітників на Батьківщину. Свідчення остарбайтерки є важливим джерелом, яке описує процес репатріації колишніх остарбайтерів з Польщі. Додамо, що радянська влада 20 лютого 1945 р. створила відділи зі справ репатріації, яким надавалося 10–15-денний термін для перевірки репатріантів перед відправкою на батьківщину (Біденко, 2008, с. 27). Марія Сосновська так описує процес повернення до України: *«... ми виїхали 12 травня. Додому я їхала два місяці. День їхали через Чехословаччину і Угорщину, де і зупинили нас надовго. Нас там перевіряли, проходили медичне обстеження і відправляли нас вагонами, ешелонами по областях всього Союзу. У Чернівцях була остання мед перевірка. По дорозі додому нас кормили непогано. Давали пайок хліба і солдатську кашу з м'ясом. Додому я повернулась 12 липня 1945 року»*. (Скрипниченко, 2021, с. 6) Марія Сосновська відзначає, що з примусової праці у Третьому райху у її рідне село повернувся лише

кожен третій. Інші загинули на німецькому виробництві, від нелюдських умов проживання або під час воєнних дій.

Висновки. На основі спогадів Марії Сосновської більш детально з'ясовано те, що трудова експлуатація примусово вивезених на роботи до Третього райху, характеризувалась наступними рисами: сувора регламентація робочого дня; заборона з будь-яких причин залишати робоче місце; незадовільний раціон харчування (визначався установою праці); низька, нерегульована система оплати праці; відсутність відпусток та вихідних днів; незадовільні умови праці, особливо на промислових підприємствах, прирівняні до умов проживання військовополонених; продумана система покарань за невиконання; ретельне стеження за діяльністю оstarбайтерів з боку наглядачів та неналежне виконання трудових обов'язків. Конкретні умови праці й проживання працівників залежали від того, в яке місто та на яке підприємство вони потрапляли: на виробниче підприємство із важкими умовами праці та побуту; до сільськогосподарського підприємства, де було краще забезпечено харчування трудящих, а також від ставлення окремих німецьких господарів і простих німців. У ставленні до оstarбайтерів мали значення отримана до війни освіта та професійні навички.

Подяка. Автор статті щиро вдячний всім учасникам редакційної колегії за поради, надані під час дослідження та написання статті.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Айкель, М. (2005). «Через брак людей». Німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. *Український історичний журнал*. 6. 139–160.

Біденко, Н. (2008). Українські оstarбайтери. *Наукові записки. Серія : історичні науки*, 10. 23–28.

Гальчак, С. (2009). Політика німецької окупаційної влади стосовно використання робочої сили із загарбаних східних територій у початковий період війни. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 15. 102–109.

Гальчак, С. (2010). На узбіччі суспільства: оstarбайтери Поділля у повоєнній Україні. *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*, 1. 269–281.

Гальчак, С. Д. (2004). «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця : Книга-Вега, 343 с.

Гальчак, С. Д. (2012). *Становище цивільних примусових робітників Райху в Україні (1945–2010 рр.): історичні, соціально-побутові та правові аспекти (на матеріалах Волині та Поділля)*. Вінниця: Балюк І. Б. 511 с.

Грінченко, Г. Г. (2003). Особености реконструкции прошлого в устных свидетельствах бывших оstarбайтеров. *Сторінки воєнної історії України*, (8), 52–59.

Грінченко, Г. (гол. ред.) (2009). «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських оstarбайтерів. Харків: Право, 208 с.

Грінченко, Г. Г. (2004). *Невигадане. Усні історії оstarбайтерів*. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 236 с.

Грінченко, Г. Г. (2010). *Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни»*. Харків: НТМТ, 336 с.

Грінченко, Г. Г. (2012). *Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти*. Харків: НТМТ, 304 с.

Меляков, А. В. (2002). *Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр.:* (дис. канд. іст. наук: 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни). Харків. 205 с.

Мюллер, Н. (1974). *Вермахт и оккупация (1941–1944)*. Москва, 386с.

Пастушенко Т. В. & Першина Т. С. (2010). Оstarбайтери. *Енциклопедія історії України*: Т. 7. Київ: Наукова думка, 728 с. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Ostarbajtery_V

Пастушенко, Т. В. (2002). Листи як джерело вивчення проблеми українських оstarбайтерів періоду Другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України*, (6), 70–76.

Пилявець, Р. І. (2012). Робітники з України в нацистській Німеччині: питання термінології, правового та соціального статусу. *Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції* (сс. 88–126). Київ.

Потильчак, О. В. (1998). *Трудові ресурси радянських військовополонених та «оstarбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни*. Київ, 1998.

Потильчак, О. В. (2011). Трудові ресурси цивільного населення України і система примусової праці в часи німецької окупації. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. *Історичні нариси*, 2, С. 92–126.

- Скрипниченко, Ю. Ф. (2016а). До проблеми примусових робітників в нацистській Німеччині. *Військово-історичний меридіан*. 3 (13). 56–65.
- Скрипниченко, Ю. Ф. (2016б). Повсякденне життя у нацистській Німеччині у спогадах харківських остарбайтерів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*, 1(1). 125–130.
- Скрипниченко, Ю. Ф. (2016с). Примусове вивезення населення окупованої Харківщини до нацистської Німеччини. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*, 53. 79–91.
- Скрипниченко, Ю. Ф. (2021). *Спогади остарбайтера Сосновської (Ткач) Марії Іллівни*. Матеріали зібрані влітку 2021 р. Особистий фонд документів і матеріалів Скрипниченка Ю. Ф. Спр. 6. 6 с.
- Чиркова, М. (1999). Листи остарбайтерів як приклад документів особового походження. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство*, (1), 153–158.

Yuriy F. Skrypnychenko

V.N. Karazin Kharkiv National University
Postgraduate Student (Ukraine)

Ukrainian Ostarbeiters During the World War II Through the View of Maria Sosnovska

Abstract. *The purpose of the article is to study, on the specific example of the memoirs of Maria Illivna Sosnovska (Tkach), the problem of forced labor of ostarbeiters from Ukraine at the enterprises of the Third Reich during the Second World War. It should be shown the importance of the memories of eastern workers and their relevance for studying the peculiarities of moving to Germany from North-Eastern Ukraine and their living and working conditions. The research methodology involves the use of the reconstruction method to depict the events and circumstances of a certain historical reality based on the testimonies of the participants and scientific modeling. Problem-chronological, logical methods, and the method of historiographical analysis were used. Scientific novelty.* A new source is introduced into scientific circulation – the memoirs of Maria Illivna Sosnovska (Tkach). Using them, the author of the study reveals new pages in the history of Ostarbeiters forcibly deported to Germany. Scientific research is based on the materials of the memoirs of Maria Sosnovska, who was forcibly resettled in Germany after the occupation of eastern and central Ukraine in 1942. **Conclusions.** Based on the memoirs of an ostarbaiter, it was established that the labor exploitation of those forcibly taken to work in the Third Reich was characterized by the following features: strict regulation of the working day; prohibition to leave the workplace for any reason; the diet determined by the labor institution; low, unregulated wage system; absence of vacations and days off; unsatisfactory working conditions; a well-thought-out system of punishments for non-performance and improper performance of labor duties. The specific working and living conditions of the workers depended on which city and which enterprise they ended up in: a manufacturing enterprise with difficult working and living conditions, an agricultural enterprise where workers were better supplied with food; as well as from the attitude of individual German masters and ordinary Germans.

Key words: ostarbeiters, eastern workers, oral history, memories, forced labor, the Third Reich.

References:

- Aikel, M. (2005). «Cherez brak liudei». Nimetska polityka naboru robochoi syly ta prymusovi deportatsii robotnykiv iz okupovanykh oblastei Ukrainy 1941–1944 rr. [«Because of the lack of people.» German labor recruitment policy and forced deportation of workers from the occupied regions of Ukraine in 1941–1944.] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. 6. 139–160.
- Bidenko, N. (2008). Ukrainski ostarbaitery [Ukrainian ostarbeiters]. *Naukovi zapysky. Serii: istorychni nauky – Proceedings. Series: historical sciences*, 10. 23–28. [in Ukrainian]
- Chyrkova, M. (1999). Lysty ostarbaiteriv yak pryklad dokumentiv osobovoho pokhodzhennia [Letters of employees as an example of documents of personal origin]. *Arkhivознавство. Археографія. Джерелознавство*, (1), 153–158. [in Ukrainian]
- Halchak, S. (2009). Polityka nimetskoï okupatsiinoï vlady stosovno vykorystannia robochoi syly iz zaharbanykh skhidnykh terytorii u pochatkovyi period viiny [The policy of the German occupation authorities regarding the use of labor from the occupied eastern territories in the initial period of the war]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*. 15. 102–109. [in Ukrainian]
- Halchak, S. (2010). Na uzbichchi suspilstva: ostarbaitery Podillia u povoiennii Ukraini [On the margins of society: ostarbeiters of Podillia in post-war Ukraine]. *Z arkhiviv VUCHK, HPU, NKVD, KHB – From the archives of VUCHK, GPU, NKVD, KGB*, 1. 269–281. [in Ukrainian]

- Halchak, S. D.** (2004). «Skhidni robotnyky» z Podillia u Tretomu reikhu: deportatsiia, natsystyska katorha, opir ponevoliuvacham [*Eastern workers» from Podillia in the Third Reich: deportation, Nazi hard labor, resistance to the enslavers*]. Vinnytsia: Knyha-Veha, 343 s. [in Ukrainian]
- Halchak, S. D.** (2012). *Stanovyshche tsyvilnykh prymusovykh robotnykiv Raikhu v Ukraini (1945–2010 rr.): istorychni, sotsialno-pobutovi ta pravovi aspekty (na materialakh Volyni ta Podillia)* [The position of civilian forced laborers of the Reich in Ukraine (1945–2010): historical, social and legal aspects (based on materials from Volyn and Podillia)]. Vinnytsia : Baliuk I. B.. 511 s. [in Ukrainian]
- Hrinchenko, H.** (red.) (2009). «Proshu vas mene ne zabuvaty»: usni istorii ukrainskykh ostarbaiteriv [*I ask you not to forget me»: oral histories of Ukrainian ostarbaiters*]. Kharkiv.: Pravo. 208 s. [in Ukrainian]
- Hrinchenko, H. H.** (2003). Osobenosti rekonstruktsii proshlogo v ustnykh svidetelstvakh byvshikh ostarbaiterov [Peculiarities of the reconstruction of the past in the oral testimonies of former ostarbaiters]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy – Pages of military history of Ukraine*, (8), 52–59.
- Hrinchenko, H. H.** (2004). *Nevyhadane. Usni istorii ostarbaiteriv* [Uninvented. Oral histories of ostarbaiters]. Kharkiv: Vydavnychi Dim «Raider». 236 s. [in Ukrainian]
- Hrinchenko, H. H.** (2010). *Mizh vyzvolenniam i vyznanniam: prymusova pratsia v natsystskii Nimechchyni v politytsi pamiaty SRSR i FRN chasiv «kholodnoi viiny»* [Between Liberation and Recognition: Forced Labor in Nazi Germany in the Cold War Memory Politics of the USSR and FRG]. Kharkiv: NTMT, 336 s. [in Ukrainian]
- Hrinchenko, H. H.** (2012). *Usna istoriia prymusu do pratsi: metod, konteksty, teksty* [Oral history of forced labor: method, contexts, texts]. Kharkiv: NTMT, 304 s. [in Ukrainian]
- Meliakov, A. V.** (2002). *Masovi dzherela z istorii deportatsii tsyvilnoho naselennia Kharkivshchyny do Nimechchyny v period 1941–1943 rr.* [Mass sources on the history of the deportation of the civilian population of Kharkiv Oblast to Germany in the period 1941–1943.] (Candidate's thesis). Kharkiv.
- Miuller, N.** (1974). *Vermakht y okkupatsiia (1941–1944)* [Wehrmacht and occupation (1941–1944)]. Moskva, 386 s. [in Russian]
- Pastushenko T. V. & Pershyna T. S.** (2010). *Ostarbaitery. Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 7.* [Ostarbeiters Encyclopedia of the history of Ukraine: Vol. 7.] Kyiv: Naukova dumka, 728 s. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Ostarbaitery_V [in Ukrainian]
- Pastushenko, T. V.** (2002). Lysty yak dzherelo vychennia problemy ukrainskykh ostarbaiteriv periodu Druhoi svitovoi viiny [Letters as a source of studying the problem of Ukrainian Ostarbaiters during the Second World War]. *Storinky voienoi istorii Ukrainy – Pages of military history of Ukraine*, (6), 70–76. [in Ukrainian]
- Potylchak O. V.** (2011). Trudovi resursy tsyvilnoho naselennia Ukrainy i systema prymusovoi pratsi v chasy nimetskoj okupatsii [Labor resources of the civilian population of Ukraine and the system of forced labor during the German occupation.]. *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia. Istorychni narysy – Ukraine in the Second World War: a view from the XXI century. Historical essays*, 2, S. 92–126. [in Ukrainian]
- Potylchak, O. V.** (1998) *Trudovi resursy radianskykh viiskovopolonenykh ta «ostarbaiteriv» z Ukrainy u natsystskii viiskovii ekonomitsi v roky Druhoi svitovoi viiny.* K. [in Ukrainian]
- Pyliavets, R. I.** (2012) *Robotnyky z Ukrainy v natsystskii Nimechchyni: pytannia terminolohii, pravovoho ta sotsialnoho statusu. Viina. Okupatsiia. Pamiat.* [Workers from Ukraine in Nazi Germany: issues of terminology, legal and social status. War. Occupation. Memory. Abstracts of Papers: Forced laborers from Ukraine in occupied Europe. (pp. 88–126). Kyiv.
- Skrypnychenko, Yu. F.** (2016a). Do problemy prymusovykh robotnykiv v natsystskii Nimechchyni [To the problem of forced laborers in Nazi Germany]. *Viiskovo-istorychnyi merydian – Military-historical meridian*, 3 (13), 56–65. [in Ukrainian]
- Skrypnychenko, Yu. F.** (2016b). Povsiakdenne zhyttia u natsystskii Nimechchyni u spohadakh kharkivskykh ostarbaiteriv [Everyday life in Nazi Germany in the memories of Kharkiv Ostarbeiters]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii – Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk. Series: History*, 1(1). 125–130. [in Ukrainian]
- Skrypnychenko, Yu. F.** (2016c). Prymusove vyvezennia naselennia okupovanoi Kharkivshchyny do natsystskoi Nimechchyny [Forced deportation of the population of the occupied Kharkiv region to Nazi Germany]. *Visnyk KhNPU imeni H.S. Skovorody. Serii «Istorii ta heohrafiia» – Bulletin of H. S. Skovoroda KhNPU. Series «History and Geography»*, 53. 79–91. [in Ukrainian]
- Skrypnychenko, Yu. F.** (2021). *Spohady ostarbaitera Sosnovskoi (Tkach) Marii Illivny. Materialy zibrani vlitku 2021 r. Osobystyi fond dokumentiv i materialiv Skrypnychenka Yu.F.* [Memories of Maria Illivna, an ostarbeiter Sosnovskaya (Tkach). The materials were collected in the summer of 2021. Personal fund of documents and materials of Yu.F. Skrypnychenko]. Spr. 6. 6 s. [in Ukrainian]

Статтю надіслано до редколегії 14.03.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 22.05.2023 р.